

Institut
d'Estudis
Catalans

Secció de Filosofia i Ciències Socials

CICLE SOBRE LES POLÍTIQUES DE PAISATGE A CATALUNYA

Els orígens. De la consciència social al projecte polític

Data de la comunicació: 10/05/2018

© Joan Nogué i Font

© 2018, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

www.iec.cat

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de *Creative Commons*. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

CICLE SOBRE LES POLÍTIQUES DE PAISATGE A CATALUNYA

Els orígens. De la consciència social al projecte polític

IEC. 10 de maig de 2018

Joan Nogué

Catedràtic de Geografia Humana de la UdG

George Steiner, l'escriptor i pensador d'origen austríac, defineix Europa en cinc axiomes, i un d'ells –el segon- n'és el seu paisatge. Diu així:

"Europa sempre s'ha pogut fer, i es pot fer, *a peu*. Això és primordial. La cartografia d'Europa sorgeix de les capacitats, dels horitzons que percep el peu humà. Els homes i les dones europeus han recorregut caminant els seus mapes, d'un poblet a un altre, de vila en vila, de ciutat en ciutat. En bona part, les distàncies són d'escala humana, el viatger les pot fer a peu, sigui el pelegrí que va a Compostel·la, sigui el *promeneur*, solitari o gregari. [...]. Aquest fet determina una relació fonamental entre els europeus i el seu paisatge. D'una manera metafòrica, però també material, aquest paisatge ha estat modelat, humanitzat per peus i mans."¹

En efecte, la interrelació mil·lenària natura-cultura a escala humana ha donat lloc a un paisatge d'una diversitat i heterogeneïtat extraordinàries...trets – ambdós- posats en risc a partir de la segona meitat del segle XX, i molt especialment en el darrer quart d'aquell segle i primera dècada del XXI.

¹ Steiner, George (2004). *La idea d'Europa*. Barcelona: Arcàdia. Pàgina 20.

Es llavors quan comencen a proliferar els advertiments, els tocs d'atenció, les alarmes, no només procedents dels sectors acadèmics propis del ram o de la societat civil (cada cop més organitzada en aquest assumpte, com veurem més endavant), sinó també del món de l'art o de la literatura. Llegim de l'escriptor Juan Cueto:

“Esto no era lo prometido. Nos habían dicho que sólo sería única la moneda... Pero no nos habían dicho nada del paisaje europeo único. Mucho antes de que hayamos metido un euro en el bolsillo, nos han metido por los ojos un nuevo paisaje. Habrá que acostumbrarse, pero su omnipresencia en la ventanilla de mi autobús, de momento, me dejafrió... El principal problema es que a este flamante paisaje europeo le faltan referencias literarias, pictóricas y filosóficas... Es un paisaje de autor (el *copyright* es de Bruselas), pero sin autores que lo hayan contado, pintado, filosofado, filmado o retratado. Por eso no funciona como paisaje, no te dice nada, se estrella contra la ventanilla, te da sueño... Antes eran los autores los que buscaban paisajes, ahora es un paisaje en busca de autores”.²

Què està passant? Vàries coses. No m'hi puc estendre, però, per resumir-ho, citem-ne alguna:

. Es comença a notar en aquest paisatge l'impacte de la globalització, induïda, per exemple i en relació a la cita literària que acabo de reproduir, per la Política Agrària Comunitària. Es un fet que la política de subvencions a determinats cultius i l'impuls a l'increment de la superfície mitjana de les explotacions ha

² Citat a “Paisatge i identitat territorial en un context de globalització”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 60, 2005 (173-183).

contribuït –i molt- a la creixent homogeneïtzació de molts paisatges agraris europeus.

. Homogeneïtzació que arriba també per d'altres bandes, com, per exemple (sense moure'ns encara dels paisatges rurals), per l'extensió del bosc als països europeus mediterranis al llarg dels darrers 40 anys com a resultat de l'emigració camp-ciutat i de la pèrdua de pes relatiu del sector primari en el conjunt de l'economia. Aquest canvi de model productiu ha incrementat la massa forestal d'una manera extraordinària i inimaginable, però ha minvat, de fet, la biodiversitat, en haver quedat molt més reduït i homogeneïtzat el paisatge agropecuari. L'avenç del bosc –d'un bosc de mala qualitat que simplement creix per abandó- en detriment del mosaic agroforestal típicament mediterrani no és cap bona notícia, a diferència del que alguns proclamen. I no només per una conseqüència tràgica de tots coneguda, com és la dels incendis forestals, sinó pel que implica en relació al tema central d'aquesta contribució.

. Més causes que incrementen aquesta homogeneïtzació: la dispersió de l'espai construït, la urbanització disseminada (el conegut *urban sprawl*), el creixement urbanístic deslligat dels assentaments urbans tradicionals, ...o la banalització urbanística i arquitectònica, sobretot en els espais suburbans, perifèrics, de transició, en bona part com a resultat de la importació de tipologies constructives i sobretot de models urbanístics forans que s'allunyen de la ciutat compacte (i que són grans consumidores de sòl, per cert).

. A l'Estat espanyol (també en d'altres llocs com Itàlia, tot i que en menor mesura), una altra causa rellevant ha estat l'especulació immobiliària i la conversió del sòl en una mercaderia més (sense considerar que el sòl és un recurs limitat i sense preveure el seu impacte sobre paisatge). No cal recordar,

per altra banda, les nefastes conseqüències de la bombolla immobiliària també en d'altres àmbits, que en bona mesura encara patim.

Podríem anar exposant més i més causes, però no ens podem allargar més. El fet és que, al llarg de les darreres dècades, en uns països més que en d'altres, molts paisatges europeus entren en crisi en el sentit que perden –o estan en risc de perdre– allò que els feia originals. Comencen a perdre la seva personalitat, la seva idiosincràcia, i això representa una fractura històrica molt important, perquè el paisatge havia tingut tradicionalment un paper molt rellevant en el sempre complex procés de formació, consolidació i manteniment d'identitats territorials, a totes les escales. De fet, aquest és el principal motiu que explica el perquè parlem tant de paisatge darrerament; el principal motiu que explica que el paisatge hagi entrat de ple i fa ben poc en l'agenda política i mediàtica.

En efecte, el paisatge té i ha tingut un paper rellevant en el procés de formació, consolidació i manteniment d'identitats territorials, a totes les escales, de la local a la nacional, passant per totes les intermèdies. No em vull centrar en aquesta intervenció en l'escala nacional, perquè no és el seu tema principal, però sí caldria recordar que la creació dels arquetips paisatgístics nacionals és cronològicament coincident amb la consolidació de les identitats nacionals modernes, i això val tant per França i el Regne Unit com per Catalunya, per posar només alguns exemples.

A França, és notori el pes de l'Escola de Barbizon i dels impressionistes en el procés de creació de determinats arquetips paisatgístics. YvesLuginbhul, Augustin Berque, Alain Roger o Pierre Nora en el llibre col·lectiu *Les lieux de*

*mémoire*³, entre molts d'altres i cadascun a la seva manera, ho han mostrat a bastament.

A Anglaterra aquest procés ha estat també àmpliament estudiat. L'arquetip paisatgístic anglès majoritari és molt potent i el passat hi té un pes enorme. Un paisatge bucòlic, pintoresc, ordenat, humanitzat, verd i amb boscos caducifolis conforma l'ideal de bellesa paisatgística per a la majoria dels anglesos. El paisatge és aquí concebut quasi com una vella antiguitat. David Matles, en el seu llibre *Landscape and Englishness*⁴, va encara més enllà i mostra com el paisatge típicament anglès és un element fonamental de l' "anglicitat", de l'essència d'allò anglès.

Podríem anar saltant de país a país i veuríem com el procés és similar: com, en un moment donat de la història, es creen –o es recreen- determinats arquetips paisatgístics. A Catalunya, sense anar més lluny, han conviscut, entre d'altres, dos arquetips paisatgístics majoritaris al llarg de l'últim segle i mig: el de la Catalunya verda, humida, pirinenca i prepirinenca, de muntanya, impulsat per la Renaixença i recollit en bona part pel modernisme; i el de la Catalunya mediterrània, marítima, assolellada i intensament humanitzada, generat pel noucentisme. Dos arquetips que s'han anat alternant, en algunes ocasions complementant-se i en d'altres excloent-se⁵.

No vull posar, però, l'èmfasi en l'escala nacional en aquesta contribució, sinó en la territorial, en la local, en la regional. Potser convindria recordar que la gent encara se sent part d'un lloc –i de diversos llocs alhora- amb els quals estableix

³ Nora, Pierre, ed. *Les lieux de mémoire*. Paris: Gallimard, 1984. 3 vols.

⁴ David Matles. *Landscape and Englishness*, London: Reaktion Books, 2001.

⁵ Nogué, Joan. *Paisatge, territori i societat civil*. València: Editorial 3 i 4, 2010.

múltiples i profundes complicitats, de caràcter individual, però també col·lectiu. Es cert que les noves formes de mobilitat, la velocitat en els transports, la generalització del viatge, els nous sistemes de producció i de consum, la influència dels mass-media, tot, absolutament tot, ens porta a ser, més que 'habitants', 'territorians', en paraules del company Francesc Muñoz⁶, és a dir habitants d'un lloc, certament, però també –i alhora- usuaris d'altres llocs. Som 'territorians' perquè som habitants a temps parcial en el sentit que 'vivim' geografies variables en ciutats i regions de geometria també variable. Ara bé, com ens ha ensenyat de manera magistral el geògraf David Harvey⁷, tot i que en la nova fase d'evolució del sistema capitalista l'espai i el temps s'hagin comprimit, les distàncies s'hagin relativitzat i les barreres espacials s'hagin suavitzat, el territori no només no ha perdut importància, sinó que ha augmentat la seva influència i el seu pes específic en els àmbits econòmic, polític, social i cultural. Per això algú parla del retorn del lloc, del rostre del qual en diem, ni més ni menys, que paisatge.

La necessitat de sentir-se identificat amb un espai determinat és ara, de nou, sentida vivament, sense que això signifiqui tornar inevitablement a formes premodernes d'identitat territorial. I quan, de manera sobtada i no volguda, deixem de sentir-nos identificats, com a col·lectiu, amb un determinat territori assistim a un conflicte territorial, com mostraré a continuació.

⁶ Francesc Muñoz. *Urbanización. Paisajes comunes, lugares globales*. Barcelona: Gustavo Gili, 2008.

⁷ David Harvey. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1991.

La proliferació de grups, de plataformes, que s'identifiquen amb denominacions que quasi sempre comencen amb un "Salvem..." (el que de per si ja és prou simptomàtic) és un fenomen social extraordinàriament interessant i il·lustrador del que s'acaba de comentar. Estem davant d'un discurs social i territorial que té en comú la defensa del seu territori i de la seva idiosincràsia paisatgística davant de les agressions que l'amenacen. Componen aquestes plataformes una heterogènia societat civil que prescindeix cada cop més dels principis ideològics clàssics i absoluts per centrar-se en unes reivindicacions de preservació d'àmbit local que s'oposen a unes lògiques de major escala. Es reivindica allò propi, el territori i el paisatge autòctons amenaçats per diversos processos. En aquest punt tindria raó Manuel Castells⁸ quan afirma que, quant més abstracte es fa el poder dels fluxes globals de capital, tecnologia i informació, més concretament s'afirma l'experiència compartida en el territori, en la història, en la llengua, en la religió. El poder de la identitat no desapareix a l'era de la informació, sinó que es reforça. Vivim plenament immersos en aquesta paradoxa territorial.

El sorgiment d'aquestes plataformes es dona, a més, en uns moments d'escassa participació en les estructures polítiques convencionals i va molt més enllà de l'explosió ecologista i minoritària de finals dels setanta i principis dels vuitanta, ja que ara aplega a col·lectius gens minoritaris i a persones de la més variada procedència. Hi té molt a veure la creixent importància del lloc i de les identitats territorials en un context de globalització galopant, que ha produït una tensió dialèctica entre els pols local i global no sempre ben resolta

⁸ Manuel Castells, *El poder de la identidad*. Madrid: Alianza, 2003.

El rerefons de tot plegat té molt a veure amb la recuperació de la identitat local com a element irrenunciable per a la qualitat de la vida i és una de les claus d'aquesta creixent 'consciència social' a la qual es fa esment en el títol d'aquesta intervenció. Consciència social que pren com a pal de paller, vés per on, el paisatge, a diferència del moviment ambientalista de finals dels setanta i principis dels vuitanta del segle XX. Creixent 'consciència social' no només a Catalunya, sinó a tot Europa. D'aquí el sorgiment d'associacions com CIVILSCAPE que no són –insisteixo en el matís- de caràcter ambiental, sinó paisatgístic; i d'aquí al Conveni Europeu del Paisatge (CEP), hi ha un petit salt. El CEP representa el primer pas significatiu a nivell europeu d'allò que s'indicava en el títol de la meua intervenció: el pas de la consciència social al projecte polític.

El Conveni Europeu del Paisatge va ser signat al Palazzo Vecchio de Florència el 20 d'octubre de 2000 per iniciativa del Consell d'Europa i, des de llavors i progressivament, els estats membres del Consell la van ratificant. Es tracta d'un marc de referència excepcional en relació al tractament del paisatge que, a més, té la virtut d'abastar el conjunt d'Europa. El Conveni reconeix que “el paisatge és un element important de la qualitat de vida de les poblacions, tant en els medis urbans com en els rurals, tant en els territoris degradats com en els de gran qualitat, tant en els espais singulars com en els quotidians”. El Conveni, a més, incideix en el fet que “el paisatge participa de manera important en l'interès general, en els aspectes cultural, ecològic, mediambiental i social”. A partir d'aquestes consideracions generals, es proposen un conjunt de mesures particulars de sensibilització, formació, educació, gestió, ordenació i protecció dels paisatges europeus. El Conveni Europeu del Paisatge reconeix

explícitament que “el paisatge constitueix un element essencial del benestar individual i social”. Es fa difícil imaginar, avui dia, cap iniciativa a l’entorn de la temàtica paisatgística que no s’inspiri en aquest document.

La Llei de protecció, gestió i ordenació del paisatge de Catalunya de 2005 s’inspira directament en el CEP, ja en el preàmbul. Sense l’impuls institucional –i moral- del Conveni, no es poden entendre moltes de les iniciatives de recerca, docents, professionals, polítiques i legislatives en matèria de paisatge que s’han desenvolupat a Europa des de l’any de la seva aprovació. En aquest sentit, i pel que fa a Catalunya, són conseqüència directa de l’aplicació de la filosofia que inspira el CEP l’adhesió a l’esmentat Conveni el desembre de 2000 del Parlament de Catalunya (Resolució 364/VI de 14 de desembre de 2000)⁹, amb la quasi immediata traducció al català del propi CEP, un any més tard, per part del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya, per no parlar del cada cop més gran nombre de cartes del paisatge, veritables estratègies de paisatge a escala local i comarcal que impliquen poders públics i agents econòmics i socials.

⁹ Resolució 364/VI del Parlament de Catalunya, d’adhesió a la Convenció europea del paisatge, aprovada a Florència l’octubre de l’any 2000 Comissió de Política Territorial:

"El Parlament de Catalunya s'adhereix als principis, els objectius i les mesures continguts en la Convenció europea del paisatge, aprovada, sota els auspicis del Consell d'Europa, per la Conferència Interministerial d'Estats Membres, reunida a Florència el dia 20 d'octubre de l'any 2000."

Tram. 250-01175/06: Proposició no de llei sobre l’adhesió a la Convenció Europea del Paisatge, reunida a Florència l’octubre de l’any 2000 . Adopció: Comissió de Política Territorial; sessió núm. 13, 14.12.2000

En definitiva, el paisatge ha entrat finalment en l'agenda de les polítiques públiques –sobretot les de caràcter territorial- per ja no sortir-ne mai més. És cert que, a diferència de molts països del nostre entorn, el paisatge no havia estat mai pres seriosament en compte pel legislador, circumstància que, per sort, està canviant darrerament, i la Llei catalana esmentada n'és una prova. Érem lluny dels països europeus més conscienciats en aquesta temàtica, com França, amb una Llei del Paisatge promulgada el 1993 i de la que se'n deriven interessants instruments de gestió, com les *Directives de protection et de mise en valeur des paysages*, així com la creació del Consell Nacional del Paisatge (8 de desembre de 2000), encarregat de fer un seguiment acurat de l'aplicació de la llei; o com el Regne Unit, amb una *Environmental Protection Act* aprovada el 1990 i organismes regionals encarregats de vetllar per la protecció i gestió del paisatge (l'*English Heritage*, l'*Scottish Natural Heritage* o la *Countyside Commission*); o com Holanda, que el 1992 va sotmetre públicament a discussió un atrevit document polític en el que es marcaven les directrius bàsiques de planificació del paisatge holandès pels propers 30 anys (!) i que, fa ben poc, ha creat l'anomenat Consell Nacional del Paisatge, sense atribucions competencials específiques, però amb una gran influència real donada la seva autoritat moral; o com Suïssa, un país que menciona el paisatge en la seva Constitució i que compta amb l'estratègia *Paysage 2020*; o com Alemanya, amb una llei federal de protecció de la natura aprovada el 1976 i modificada el 1993 (*Bundesnaturschutzgesetz*), que actua de llei-marc pels diferents *länder* a l'hora de legislar en matèria paisatgística i que assenyala, per exemple, l'obligatorietat d'incloure els plans de paisatge (*landschaftspläne*) en el planejament urbanístic.

Definitivament, el tema del paisatge ha arribat per quedar-se, tot i admetent que no és un concepte tan fàcilment aplicable a les polítiques públiques com d'altres conceptes (com els de territori, medi ambient o sostenibilitat, per posar només uns quants casos), i això per diversos motius. En primer lloc, per la seva novetat i, per tant, per la manca d'experiència i de formació professional. En segon lloc, per la dialèctica subjecte-objecte sempre present en el paisatge. El reconeixement que el paisatge pot generar, simultàniament, emocions individuals i ser dipositari de valors científicament reconeguts i socialment consensuats és relativament fàcil d'acceptar en un pla teòric, però molt més difícil d'aplicar en l'àmbit de les polítiques públiques. Un tercer motiu vindria donat per la dificultat de combinar metodologies que procedeixen de tradicions disciplinàries diverses, quelcom imprescindible si volem ser fidels a l'esperit del CEP. Em refereixo, per una banda, a les metodologies que parteixen d'una anàlisi fesonòmica i morfològica per arribar a una descripció-caracterització dels seus elements, en una primera fase, i, encara que no sempre, a la comprensió sistèmica de les seves dinàmiques, en una segona fase. I, per altra banda, a les metodologies que se centren en entendre el paisatge com a una construcció social. Fer-les confluïr no és fàcil, però és necessari. Finalment, hi afegiria un altre motiu, més que rellevant: la banalització interessada del concepte, impulsada per determinats sectors que veuen en el paisatge un nou entrebanc a l'hora de justificar la implantació de determinades infraestructres pesants i molt contestades per la societat civil.

Hem fet grans avenços, però encara anem escassos de sensibilitat paisatgística. Hauríem de donar la volta a una frase que Julien Gracq va escriure fa temps: "Tantes mans per transformar aquest món, i tan poques mirades per contemplar-lo". Cal impulsar una sensibilitat, una cultura, una 'consciència de

paisatge' que ens permeti ser capaços de disfrutar mirant i vivint el paisatge, com reclamava Julien Gracq. Hem aconseguit, amb molt d'esforç, una certa 'consciència ambiental', que ha penetrat, amb més o menys convenciment, en les capes dirigents del país i també en àmplies capes de la població. És aquesta consciència ambiental la que ha permès protegir, sota figures jurídiques diverses, determinades porcions del territori especialment valuoses per la seva riquesa ecològica. Ara cal anar més enllà i superar aquesta visió protectora del territori en forma de taques d'oli; és a dir, espais naturals protegits dispersos pel territori i, en el millor dels casos, connectats per corredors biològics. Cal imbuir-nos d'una consciència de paisatge similar a la consciència ambiental descrita que ens permeti disfrutar de la simple contemplació dels paisatges que ens envolten, no per cap acció especial derivada d'un ambiciós pla estratègic, sinó, simplement, perquè és un fet mil vegades demostrat que un entorn físic atractiu, afable i estèticament harmoniós genera una agradable sensació de benestar, que augmenta notablement la qualitat de vida dels ciutadans. Aquest és, de fet, el missatge de fons del Conveni Europeu del Paisatge, citat més amunt. Només cal una major consciència social i voluntat política, perquè ja comencem a tenir els instruments.

Un d'aquests instruments és l'Observatori del Paisatge (www.catpaisatge.net), creat per generar sinergies en l'àmbit del paisatge, tema transversal per definició i objecte de lectures i usos ben diversos. Estructurat en forma de consorci per tal de donar cabuda a tota mena de veus i de sensibilitats, l'Observatori va néixer amb la voluntat d'esdevenir un ens d'informació i conscienciació de la societat catalana en matèria de paisatge, per tal d'aconseguir una millor gestió i ordenació dels paisatges catalans, de tots els

paisatges catalans: dels agraris als turístics, passant pels metropolitans. L'Observatori del Paisatge té com a objectiu bàsic i genèric l'observació del paisatge de Catalunya, això és l'estudi, identificació, seguiment, documentació i divulgació dels paisatges catalans i de les seves transformacions, sense que això impliqui deixar de banda d'altres paisatges o, senzillament, reflexionar sobre el paisatge de forma genèrica. L'Observatori col.labora amb el govern català a l'hora d'implementar polítiques de paisatge i, més concretament i en primera instància, està tenint un paper rellevant en la inclusió en el planejament territorial de normes, directrius i recomanacions de caràcter paisatgístic. L'Observatori del Paisatge contribuirà, en definitiva, a la implementació de polítiques de paisatge a Catalunya i, sobretot, a incrementar la consciència de paisatge de la ciutadania.

El paisatge és un excel.lent indicador per valorar el nivell de cultura, de civilitat i d'urbanitat d'un territori, a qualsevol escala. Els països cultes, civilitzats i educats solen gaudir d'uns paisatges harmònics i ordenats, i això és així perquè en aquests països s'ha entès de fa temps que el paisatge és quelcom més que la simple fesomia externa d'un territori i s'ha pres en consideració, de forma seriosa i efectiva, la seva dimensió cultural, patrimonial i identitària. Sense cap mena de dubte, la qüestió del paisatge té molt a veure amb el nivell cultural i amb l'autoestima d'una societat i, també, amb la noció bé comú i amb la qualitat democràtica d'una societat. Semblaria que, a Catalunya, ho hem començat a entendre; semblaria que, finalment, alguna cosa es mou a casa nostra en aquest àmbit, precisament en un context d'acusada globalització.